

Оксана ДРАЧ,

професорка кафедри всесвітньої історії
Факультету суспільно-гуманітарних наук
Київського університету імені Бориса Грінченка,
докторка історичних наук, професорка,
Київ, Україна

Oksana DRACH,

Professor of the Department of World History,
Faculty of Social and Humanitarian Sciences
Borys Grinchenko Kyiv University,
Doctor of History, Professor,
Kyiv, Ukraine

e-mail: o.drach@kubg.edu.ua
ORCID iD: 0000-0001-7859-3385

Поведінка учениць як соціально-виховний засіб: за матеріалами Варшавської жіночої прогімназії початку ХХ ст.

У статті досліджено заходи педагогічної ради Варшавської жіночої прогімназії щодо використання поведінки учениць як соціально-виховного засобу в освітній практиці початку ХХ ст. Заклад мав забезпечити належну успішність і соціалізацію гімназисток відповідно до нормативно затверджених правил. З'ясовано, що формування дисциплінованості, добросовісності, відповідальності і старанності учениць було основою навчального щодення і важливим соціально-виховним інструментарієм.

Ключові слова: поведінка учениць, Варшавська жіноча прогімназія, жіноча освіта, педагогічна рада, навчально-виховний процес.

Students' Behaviour as a Social and Educational Tool: The Case of the Warsaw Women's Progymnasium at the Beginning of the 20th Century

The historical experience of the use of the means aimed at the perfection of the individual through upbringing and education in school practice becomes relevant due to the transformation of values and ideals of the postmodern society. The task is to study the behaviour of female students as a marker in the work of the Warsaw Women's Progymnasium. The microhistorical approach has been chosen as the method in order to deepen the gender aspects of schooling.

It has been proven that the socio-professional direction of female gymnasium education caused the democratization of the student contingent. Assistance to students from low-income families was a separate item of expenditure in the budget of the Warsaw Women's Progymnasium. The criteria for its allocation were excellent behaviour and satisfactory academic performance of female candidates. It has been revealed that the institution practiced financial support for gymnasium students who failed in certain subjects. Pedagogical conditions of this were excellent behaviour and diligence of students, embodied in the improvement of their own previously unsatisfactory results.

It has been found that the institution had to ensure the proper academic performance and socialization of female gymnasium students in accordance with the normatively approved rules. The Pedagogical Council of the Warsaw Women's Progymnasium was unanimous regarding the inadmissibility of violations of discipline by students. Deception, restless behaviour, carelessness, repeated lateness, impudence of female gymnasium students was punished by declining the behaviour score. The announcement of a severe reprimand on behalf of the Pedagogical Council of the Progymnasium was applied to incorrigible violators of the standards of behaviour. Accustoming to conscientiousness was an important component of the general competences of a gymnasium student and a criterion basis for support in case of social insecurity.

Keywords: students' behaviour, Warsaw Women's Progymnasium, women's education, Pedagogical Council, educational process.

В останні десятиліття культурна парадигма Просвітництва повільно, але неспинно йде в минуле, що зумовлює трансформацію суспільних цінностей та ідеалів, коли освіта і учіння за стандартом були необхідним щаблем розвитку інди-

віда. Постмодерний світ позбавляється соціального «замовлення» на виховання «нової людини», котре педагогічна наука виконувала протягом століть. Зміна пріоритетів в аспекті визнання самоцінності «природності поведінки» індивіда сучасної західної цивілізації зумовила не лише

вивільнення сфери освіти й виховання з-під жорсткого інституційного контролю, але й створила нові виклики, з цим пов'язані, як-то самостійне мислення вчителя й учня; школяра, невідкладного авторитетам; молоді, яка не розуміє власної значущості для держави й суспільства. З огляду на це актуальності набуває вивчення історичного досвіду застосування в шкільній практиці модерної доби засобів та інструментарію, скерованих на вдосконалення індивіда через виховання й освіту.

Нині тематика жіночої гімназійної освіти перебуває в центрі уваги багатьох дослідників. Приміром, аспект доступності закладів середньої освіти для дівчат на матеріалах Київського навчального округу й інших регіонів держави розглянуто в контексті соціальних трансформацій і динаміки учнівського контингенту модерної доби (Драч О., 2020. С. 313–325). Педагогічна освіта пізньоімперської доби стала предметом вивчення на матеріалах діяльності жіночих гімназій Казані, що набуває важливості в контексті осмислення поведінки навчально-виховного процесу поліетнічного регіону (Kornilova I.V., Magsumov T.A., Shakirov R.R., 2016). Актуалізовано і проблеми поведінкового конформізму учениць-єврейок у жіночих гімназіях Російської імперії початку ХХ ст., в основу чого покладено їхні еґо-документи (Драч О. «Efforts and Labour...», 2022).

Безпосередньо проблематиці освітньо-виховних практик модерної доби присвячено роботи українських науковиць. Зокрема, О. Клочко у дисертаційному дослідженні, присвяченому розвитку жіночої гімназійної освіти Північного Сходу України другої половини ХІХ — початку ХХ століття, поглибила змістові аспекти освітнього процесу жіночої школи. Вона стверджує, що гендерні стереотипи позначилися на меті та змісті навчально-виховного процесу жіночої гімназійної освіти (Клочко О., 2018. С. 15). С. Остапчук (2017) деталізувала освітню практику роботи жіночих гімназій і прогімназій України модерної доби, зокрема з'ясувала питання оцінювання учениць у роботі педагогічних рад закладів, наголосила на питанні суб'єктивізму вчителів щодо виведення підсумкового балу з окремих предметів. Діяльність педагогічної ради Варшавської жіночої прогімназії за 1913–14 навчальний рік студіювали в аспекті виявлення комплексу питань порядку денного її засідань, осмислення пріоритетних завдань і нагальних проблем функціонування закладу (Драч О., Івахненко І. «Були присутніми...», 2022).

Нині, коли питання пріоритетності вивчення соціальних структур і процесів або історичних суб'єктів та їх ціннісних орієнтацій для пояснення минулого втратило колишню гостроту, спробуємо поглибити розуміння плинності навчаль-

но-виховного процесу на матеріалах конкретного жіночого закладу, прагнучи відійти від усталених одномірних інтерпретацій освітньої спадщини модерної доби.

Джерельною основою дослідження слугуватимуть матеріали Державного архіву Черкаської області, зокрема фонду 133 «Черкаська жіноча (колишня Варшавська) гімназія», що містить протоколи засідань педагогічної ради Варшавської жіночої прогімназії за друге півріччя 1913–14 навчального року⁴⁶. Для переконливості положень використані й інші документи зі справ означеного архівного фонду.

Метою статті є висвітлення поведінки учениць як соціально-виховного засобу в діяльності Варшавської жіночої прогімназії за протоколами засідань педагогічної ради закладу другого півріччя 1913–14 навчального року.

Опрацювання діловодних документів освітнього закладу — Варшавської жіночої прогімназії — у фокусі визначених дослідницьких завдань скеровано на поглиблення розуміння гендерних аспектів шкільництва і переосмислення простору можливостей і варіацій «культурної практики» пізньоімперської доби. Використовуваними методами опрацювання фактологічного матеріалу обрано мікроісторичний підхід, що є визначальним для роботи з конкретним дослідницьким матеріалом і забезпечує з'ясування історії «на рівні ґрунту» (Ж. Ревель).

Поведінка гімназисток як соціальний маркер

Аксіологію підготовки дівчат переосмислювали в 1840-х роках під час вдосконалення навчально-виховного процесу жіночих закладів відомства імператриці Марії (далі — ВЗІМ), що контролювало жіночу освіту. Утім мета освітньої підготовки — бути гарною донькою, корисним членом родини і соціуму, вірогідною громадянкою держави, вітчизни і престолу — лишалася незмінною. Фундаментом були міцні духовні основи релігійно-морального виховання жінки. Завданням вихованок було здобуття освіти задля власного розвитку, подальшого навчання своїх дітей чи професійного вчителювання (Ольденбургский П., 1915. С. 292).

Великі реформи в Російській імперії не оминули і жіночої освіти в аспекті модернізації її організаційних засад — створення всестанових відкритих навчальних закладів — жіночих гімназій і прогімназій, що відкривалися у губернських і повітових містах, доступних для усіх представників прошарків, бажаних навчати своїх доньок. Уже на етапі підготовки проектів реформ урядовці констатували, що «більшість вихованок гімназій складають діти малозаможних осіб, майбутнє

⁴⁶ Державний архів Черкаської області (далі — ДАЧО). Ф. 133. Оп. 1. Спр. 48. Протоколи засідань педагогічної ради Варшавської жіночої прогімназії за друге півріччя 1913–14 навчального року. 32 арк.

яких не забезпечене. Освіта становить для них єдиний капітал, що зможе врятувати їх від злиднів у будучині...; такий капітал переважно застосовують у педагогічній діяльності гувернантки чи домашні вчительки». (Днепров Э., Усачова Р., 2009. С. 186). Отже, фундуєчи загальноосвітню жіночу школу, її місію розглядали як соціально-професійну.

Російська жіноча прогімназія у Варшаві, ініційована спеціальним указом від 30 серпня (11 вересня) 1864 р. у Царстві Польському, розпочала роботу 19 лютого (3 березня) 1866 р. (Драч О., Івахненко І. «Були присутніми...», 2022. С. 21–22). У такий спосіб імперська влада в регіоні сфокусувала освітню політику на розбудову російськомовної жіночої середньої школи, у чому вбачала дієвий засіб формування лояльних підданих держави. Польку імперські урядовці визнали хранителькою духу польської нації, отже, невіддільною асиміляції (Мастяниця О., 2012, с. 74). Відповідно прагнули створити альтернативу польському шкільництву в регіоні — російську державну жіночу середню освіту, що функціонувала на загальноімперських засадах.

Варто наголосити, що практика функціонування Варшавської прогімназії початку ХХ ст. підтвердила прогнози й очікування реформаторів щодо суттєвої демократизації учнівського контингенту жіночої середньої школи, випускниць якої освітні високопосадовці характеризували як «інтелігентних злидарів» (Драч О., 2011. С. 38). Поглибити розуміння соціального становища й матеріально-побутових умов проживання учениць закладу допомагає вивчення протоколів педагогічної ради щодо обговорення кандидатур на отримання грошової субсидії з оплати їхнього навчання. Засідання педагогічної ради Варшавської прогімназії з відповідним питанням порядку денного відбулося 13 лютого 1914 р., протокол № 2⁴⁷. Зауважимо, що призначення матеріальної допомоги і стипендії були нормативно визначені важливим заохочувальним заходом для малозабезпечених учнів / учениць, задля чого щорічно виділяли певну суму з надходжень від оплати за навчання в гімназії та прогімназії (Объяснительная записка..., с. 50).

У кошторисі Варшавської жіночої прогімназії на 1914 рік було передбачено статтю витрат — субсидії малозабезпеченим ученицям у розмірі 400 руб. на рік, тобто 200 руб. на півріччя. Підставами для виділення грошової допомоги гімназисткам була їхня відмінна поведінка і задовільна успішність, зважаючи на матеріальну незабезпеченість батьків учениць. Такими, що відповідали

заявленим критеріям, виявилися 6 осіб, і педагогічна рада одностайно ухвалила рішення про призначення грошової допомоги в другому півріччі 1913–14 навчального року для оплати навчання в закладі. Допомога, виділена 5 ученицям I–III класів, становила 10 руб., учениці IV-а класу (Гольдштерн Густаві) — 15 руб⁴⁸. Оскільки річна вартість навчання в жіночій прогімназії становила 50 руб., відповідно 25 руб. за півріччя, розмір призначеної педрадою допомоги покривав 40–60 % необхідної до внесення батьками суми. Отже, підмога малозаможним родинам сумлінних у навчанні учениць була суттєвою.

Під час поглибленого аналізу матеріалів зазначеного засідання педагогічної ради Варшавської прогімназії було виявлено додатковий список 10 гімназисток, рекомендованих адміністрацією до отримання грошової допомоги для оплати навчання в закладі в поточному півріччі. Він містить деталізовану характеристику учнівських кандидатур, вивчення яких розширить розуміння соціальних параметрів контингенту жіночої прогімназії модерної доби.

Зауважимо щодо етноконфесійного складу 10 рекомендованих гімназисток: католичок — 4, православних — 3, іудейок — 3⁴⁹. Маємо підстави констатувати, що це представниці основних національностей, які проживали в Королівстві Польському Конгресовому, заявлені адміністрацією закладу на допомогу.

Цінними для нашого дослідження є відомості про стан здоров'я і сімейні обставини учениць, представлені на засіданні педагогічної ради Варшавської прогімназії. На підставі їх вивчення маємо констатувати, що усі дівчата походили з малозабезпечених родин і мали проблеми зі здоров'ям.

Так, Марія Марковська страждала на «гостре недокрів'я і косоокість, що потребувала оперативного втручання»⁵⁰. Батько М. Марковської служив учителем початкового училища з платнею 850 руб на рік. У сім'ї було четверо дітей, двоє з яких здобували освіту в навчальних закладах. Марію характеризували відмінна поведінка і велика старанність. Рекомендований розмір допомоги — 15 руб.

Ксенії Нор, учениці і класу, притаманна була «мала здатність до навчання». Батько К. Нор був кур'єром у мирового судді зі скромною річною платнею 240 руб. Будучи обтяжений вихованням п'ятох дітей, троє з яких здобували освіту, він наполегливо клопотав про надання грошової допомоги для оплати навчання двох доньок у Варшавській прогімназії. Ксенію ж характеризувала «зразкова поведінка, гарна уважність і працюю-

⁴⁷ ДАЧО. Ф. 133. Оп. 1. Спр. 48. Арк. 5–8.

⁴⁸ ДАЧО. Ф. 133. Оп. 1. Спр. 48. Арк. 63в.

⁴⁹ ДАЧО. Ф. 133. Оп. 1. Спр. 48. Арк. 7-7 зв.

⁵⁰ ДАЧО. Ф. 133. Оп. 1. Спр. 48. Арк. 7.

тість»⁵¹. Рекомендований розмір допомоги — 10 руб. Щодо другої доньки, Віри Нор, учениці підготовчого класу прогімназії, то педагогічна рада закладу констатувала її «вкрай незадовільні результати навчання», на підставі чого відмовила батьку в підтримці його клопотання⁵².

Анну Скоромох вирізняла «мала здатність до навчання через нерозвинуту пам'ять, що ускладнювалося вкрай несприятливими умовами домашнього побуту учениці». Складні обставини життя А. Скоромох зумовлювало її сирітство через втрату батька-годувальника. Родина — матір та п'ятеро дітей, які навчалися в освітніх закладах, — проживала коштом старшої дочки, що служила в Контрольній палаті у Варшаві. Вірогідно, що сім'я бідувала в злиднях, тому одним із дієвих способів підтримки учениці було виділення фінансової допомоги для оплати за її навчання в прогімназії. Відповідно до протоколу засідання педради А. Скоромох призначили 15 руб. допомоги. Анна мала відмінну поведінку, була «старанною та охайною дівчинкою»⁵³.

Ірина Цлапа — «хворобливий стан здоров'я учениці, яка страждала недокрів'ям та хворобою серця». Дівчинка походила з родини дрібного крамаря, який мав п'ятьох дітей. Ускладнювало матеріальну ситуацію батька-годувальника те, що всі нащадки одночасно здобували освіту в навчальних закладах. Непрості були й домашні побутові умови дітей-учнів, оскільки чисельна родина тулилася в одній кімнаті і кухні. І. Цлапу педагоги характеризували як ученицю «відмінної поведінки, дуже уважну та старанну»⁵⁴. Рекомендований розмір допомоги — 10 руб.

Бейля Малкова мала короткозорість. Батько учениці був прикажчиком і отримував платню 720 руб. на рік. У родині було четверо дітей, з яких тільки Бейля здобувала освіту в навчальному закладі. Б. Малкову атестували як таку, що має «відмінну поведінку і надзвичайну старанність»⁵⁵. Рекомендований розмір допомоги — 10 руб.

Софія Фролова «була наймолодшою в класі з малою здатністю до навчання». Батько, який служив у Страховому товаристві та отримував 55 руб. на місяць, через хворобу втратив місце. Родину Фролових у складі 4 осіб утримував власним коштом старший син, котрий працював у Страховому товаристві. Утім його платня (15 руб. на місяць) була недостатньою для гідного утримання

родини й оплати за навчання молодшої сестри. Рекомендований розмір допомоги — 15 руб.

Аполлонія Колачковська мала «посередні здібності, особливо складно учениці давалася арифметика». Походила вона з міської бідноти Варшави. Батько був сторожем і отримував платні 144 руб. на рік. Водночас у родині було двоє дітей, які здобували освіту в навчальних закладах. Характеризували ученицю А. Колачковську як «вельми працьовиту зі зразковою поведінкою»⁵⁶. Рекомендований розмір допомоги — 15 руб.

Хая Марголіс, учениця IV-а (випускного) класу, через власну хворобу не відвідувала значну кількість уроків у і чверті, а також була душевно пригніченою через тривалу тяжку хворобу матері. Батько Х. Марголіс служив бухгалтером і заробляв 540 руб. на рік, на які утримував родину з чотирма дітьми, двоє з яких навчалися. Педагоги відзначали гімназистку за «зразкову поведінку й значну старанність»⁵⁷. Рекомендований розмір допомоги — 15 руб.

Яніна Олевничак, так само учениця IV-а (випускного) класу, хворіла на гостре недокрів'я, ускладнене поганими умовами домашнього життя⁵⁸. Батько-двірник отримував 360 руб. платні на рік при готовій квартирі, якою слугував підвал. Годувальник був обтяжений численною сім'єю з шістьма дітьми, двоє з них здобували освіту. Яніну характеризувала «відмінна поведінка, велика уважність і працьовитість»⁵⁹. Рекомендований розмір допомоги — 15 руб.

Шейве Сакель «мала здатність до навчання». Батько працював бронзовиком і мав заробіток 80 руб. на місяць, на який існувала численна родина з вісьмома дітьми, двоє з яких здобували освіту. Шейва мала «зразкову поведінку і надзвичайну сумлінність»⁶⁰. Рекомендований розмір допомоги — 15 руб.

Отже, узагальнювальними соціальними характеристиками десятих гімназисток, рекомендованих на матеріальну допомогу, є походження з родин дрібних службовців і представників торговельно-ремісничого прошарку Варшави. За своїм складом сім'ї були багатодітними, в яких нерідко здобували освіту одночасно кілька нащадків. Батьківський дохід, переважно у формі платні, коштом якої проживала родина, був невисоким. Обмеженість бюджету сім'ї визначала складні по-

⁵¹ ДАЧО. Ф. 133. Оп. 1. Спр. 48. Арк. 7.

⁵² ДАЧО. Ф. 133. Оп. 1. Спр. 48. Арк. 4 зв.

⁵³ ДАЧО. Ф. 133. Оп. 1. Спр. 48. Арк. 7.

⁵⁴ Там само.

⁵⁵ Там само.

⁵⁶ Там само.

⁵⁷ Там само.

⁵⁸ Там само.

⁵⁹ ДАЧО. Ф. 133. Оп. 1. Спр. 48. Арк. 7 зв.

⁶⁰ Там само.

бутові умови, що позначалися на стані здоров'я й успішності учениць.

Усі вищезазначені вихованки Варшавської прогімназії мали проблеми з навчанням протягом першого півріччя 1913–14 навчального року. Більше половини учениць (60 %) мали незадовільну оцінку з одного навчального предмета в I чи II чверті. Зокрема, К. Нор була неуспішною в I чверті з російської мови, Б. Малкова — в I чверті з малювання, С. Фролова — в I чверті з арифметики, А. Колачковська — в II чверті з арифметики, Я. Олевничак — в I чверті з географії, Ш. Сакель — в I чверті з географії. Щодо решти з десяти аналізованих гімназисток, то вони були неуспішними з двох навчальних предметів в одній чи двох чвертях. Зокрема, М. Марковська отримала незадовільну (2) оцінку з німецької мови і малювання в II чверті, А. Скоромах — відповідну оцінку з малювання в I чверті та з географії в I–II чвертях, І. Цлапа — з російської і німецької мови в I чверті, Х. Марголіс — з російської мови в I чверті та з історії в I–II чвертях.

На засіданні педагогічної ради Варшавської жіночої прогімназії 13 лютого 1914 р. (протокол № 2) зафіксоване ухвалене рішення щодо 10 розглянутих кандидатур гімназисток, зокрема, «зважаючи на відмінну поведінку, старанність учениць та їхні задовільні успіхи з предметів, за якими вони були неуспішними в I чи II чвертях, а також матеріальну незабезпеченість їхніх батьків», педагогічна рада клопотала до освітньої адміністрації округу щодо дозволу надати грошову допомогу означеним ученицям у другому півріччі 1913–14 навчального року для оплати навчання в закладі⁶¹. Таким чином, маємо констатувати, що зразкова поведінка і гарна успішність, які становили наріжні принципи фінансової підтримки малозабезпечених учениць, в освітній практиці жіночої середньої школи модерної доби доповнювали слухняність, працьовитість і ретельність у навчальній роботі вихованок, втілювані в поцінненні власних попередньо незадовільних оцінок. Як свідчить аналіз рішень педагогічної ради Варшавської жіночої прогімназії, саме сумлінне ставлення учениць до навчання було критеріальною підставою для підтримки останніх у разі соціальної незахищеності.

Педагоги закладу зважали і підтримували вияви таких цінних особистих якостей учениць, як-то сумлінність, уважність, шанування, формування котрих у молоді модерної доби відбувалося непросто. Привчання до сумлінності в освітньому закладі було важливим складником формування загальних компетенцій випускниці. Сумлінність визначали як прагнення якнайкра-

ще задовольнити вимоги викладача. Педагогічна модель сумлінної учениці містила такі складники: максимальне напруження задля розуміння та засвоєння навчального матеріалу; регулярне відвідання школи, уважність на заняттях; навчання за внутрішнім переконанням; старання підготовка уроків. (И-цова В., 1884. С. 427). Відсутність сумлінності в учениці вбачали у небажанні з доброї волі виконувати вимоги викладача. З нею пов'язували лінощі, що розцінювали як нехиті до занять (И-цова В., 1884, с. 428).

Водночас відзначимо, що матеріальна підтримка з боку закладу чи благодійників для здобуття середньої освіти гімназистками була важливою, але не визначальною. Давалися взнаки такі чинники, як батьківська стратегія щодо майбутнього доньки, а також власне бачення життєвих перспектив ученицями і відповідно їхня налаштованість на кінцевий результат навчання. Нашу думку підтверджує подальше вивчення матеріалів засідань педагогічної ради Варшавської прогімназії. Приміром, батько учениці II класу Б. Малкової, якій було виділено грошову допомогу для оплати навчання в другому півріччі, в кінці травня 1914 р. звернувся із заявою про припинення її навчання і виключення доньки із закладу⁶². Не все добре склалося з навчанням протягом другого півріччя 1913–14 навчального року у учениць VI класу Х. Марголіс і Я. Олевничак, які були допущені до випускних іспитів, але не впоралися з ними. Дівчатам було призначено додаткові іспити після літніх канікул зі всесвітньої історії⁶³.

Поведінка гімназисток як виховний маркер

Прогімназія була середнім навчально-виховним закладом, де гімназисток призвичаювали до основ суспільного співжиття. Щонайперше новоприбулих дівчаток привчали до чистоти й охайності, пристойності та ввічливості. Зовнішній прояв вихованості вказував на моральні основи учениці. Слухняність визнавали моральною чеснотою, необхідною кожному, оскільки на ній ґрунтувався громадський порядок. У школі учениць мали привчити до правдивості та чесності. Правдивість вважали однією з найкращих чеснот дитини, оскільки брехня послаблює духовні основи і є джерелом аморальних вчинків. (И-цова В., 1884. С. 428).

Слова молитви, що лунали перед уроками, — «творцю на славу, батькам на втіху, церкві і вітчизні на користь» — постійно нагадували учням про мету навчання взагалі й гімназійного зокрема — зростати (розумово і морально) (Правила для учеников, 1874. С. 3). Вихованці повинні були щиро прагнути до свого вдосконалення, допомо-

⁶¹ ДАЧО. Ф. 133. Оп. 1. Спр. 48. Арк. 8.

⁶² ДАЧО. Ф. 133. Оп. 1. Спр. 48. Арк. 28.

⁶³ ДАЧО. Ф.133. Оп.1. Спр. 48. Арк. 32 зв.

гою цьому слугували розроблені й затверджені закладом освіти правила поведінки.

Водночас до жіночої освіченості в суспільстві ставили серйозні морально-етичні завдання з чітким гендерним складником. «Винятково знання без ушляхетнених і розвинутих почуттів у жінки», — консерватори в освіті визнавали таким, — «що не лише має малу цінність, а і є згубним». (Правительственные распоряжения, 1884. С. 76). Отже, заклади жіночої середньої освіти продовжували розглядати як виховні інституції з додатковим просвітницьким навантаженням. Такий підхід нерідко виявляли і родини. У візії батьків Варшавська жіноча прогімназія також була виховним закладом. Приміром, батько С. Михаловський клопотання про прийом доньки Юстини-Ванди до закладу обґрунтовує тим, що «не в змозі виховувати її вдома чи відправити до приватного пансіону»⁶⁴. Отже, і влада, і батьки вбачали прогімназію навчально-виховним закладом, де належному вихованню і соціалізації учениць надавали пріоритетну увагу. Думку про те, що основна увага в закладі зосереджувалася на поведінці вихованок, висловлено С. Остапчук на підставі аналізу протоколів педагогічної ради Фундуклеївської жіночої гімназії м. Києва 1906–07 навчального року (Остапчук, 2017. С. 98).

Яким же арсеналом виховних засобів володіли жіночі гімназії й прогімназії в Російській імперії? Маємо констатувати, що він був окреслений як для чоловічих, так і жіночих середніх навчальних закладів. Задля досягнення поставлених завдань загальноосвітня школа, за окресленням сучасниці, використовувала такі засоби: навчання, закон, вірець, прищеплення звичок, нагороди, покарання, іспити й допомога старших учнів. (И-цова В., 1884. С. 423).

Нас цікавить, яке місце серед вищенаведеного педагогічного інструментарію відводили формуванню обов'язкових параметрів учениці — успішність, поведінка, сумлінність і увага, що постійно контролювали й оцінювали педагоги. Щонайперше нас цікавить поведінка гімназисток у закладі, яка становила важливу частку їхньої індивідуальної характеристики, що супроводжувала особу протягом усіх років навчання і була затребувана під час працевлаштування.

Керівним колегіальним органом, на який функціонально покладали обов'язки організації і контролю навчально-виховного процесу в закладі, слугувала педагогічна рада Варшавської жіночої прогімназії. До її складу входили всі педагоги, які на щомісячних засіданнях обговорювали і регулювали питання освітнього процесу.

Четвертий і річний бал із поведінки учениць прогімназії так само затверджувала педагогічна рада прогімназії. Підсумковий вердикт навчальної адміністрації щодо результату культурної соціалізації гімназистки в закладі містило випускне свідоцтво. Наведемо рядки зі свідоцтва № 307 Тамари Берман.

«Педагогічна рада Варшавської жіночої прогімназії на підставі ст. 40 височайше затвердженого 5(17) січня Статуту жіночих гімназій і прогімназій у Царстві Польському видала це посвідчення учениці зазначеної прогімназії Берман Тамарі, юдейського віросповідання, яка народилася 27 червня 1897 р., уродженці Могильовської губернії в тому, що вона, вступивши 1911 року до 2-го класу цієї прогімназії, лишалася в ній до скінчення повного курсу наук, а саме до 1 червня 1914 року; під час перебування в цьому закладі була *поведінки відмінної* (курсив наш. — О.Д.)»⁶⁵.

Отже, висновок педагогів щодо міри належного поведінки випускниці закладу був значливим складником її характеристики, чим підтверджується його фіксація відразу після особистих даних гімназистки. Вважаємо, що зазначений у свідоцтві бал впливав на обставини подальшої соціальної реалізації колишніх учениць. Аргументує наше міркування факт посвідчення навчально-виховних результатів випускниці не лише особистим підписом завідувача Варшавської прогімназії як керівника закладу, а й наглядки прогімназії, членів і секретаря педагогічної ради⁶⁶. По суті, наглядка, як відповідальна посадова особа, засвідчувала належно сформовані морально-етичні складники особистості та поведінки гімназистки.

Матеріали засідань педагогічної ради Варшавської жіночої прогімназії за друге півріччя 1913–14 навчального року містять обговорення питання затвердження підсумкового балу з поведінки вихованок і дають підстави для поглиблення вивчення учнівського контингенту. Нас цікавить: якою була практика поведінкових проступків і живих заходів до порушниць установлених правил поведінки учениць прогімназії.

Проаналізуємо зафіксовані протоколом засідання педради 3 березня 1914 р. провинності учениць, що стали підставою для пониження балу за поведінку (14 осіб) і оголошення суворої догани від імені педагогічної ради (9 осіб) за III чверть 1913–14 навчального року. Загалом за поведінкові проступки було покарано 23 гімназистки, що становить 9,1 % загального контингенту учениць⁶⁷. Зауважимо, що чисельність порушниць правил поведінки немала. Принагідно простежимо

⁶⁴ ДАЧО. Ф. 133. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 14.

⁶⁵ ДАЧО. Ф. 133. Оп. 1. Спр. 41. Арк. 3.

⁶⁶ ДАЧО. Ф. 133. Оп. 1. Спр. 41. Арк. 3 зв.

⁶⁷ Підраховано на підставі: ДАЧО. Ф. 133. Оп. 1. Спр. 48. Арк. 4.

розподіл проступків за класами, що дасть підстави для міркувань про дієвість навчально-виховної роботи педагогів гімназії.

Як свідчить аналіз матеріалів засідання, найбільше порушень поведінки, що зумовило відповідне пониження балу до «4», зафіксовано серед учениць підготовчого класу — 50 % (7 учениць). За ними слідували учениці і класу, які склали 21,4 % відзначених пониженням балу за поведінку. Гімназистки II і III класів зі зниженим поведінковим балом за III чверть представлені серед порушниць рівномірно — 14,3 % з кожного. Отже, новоприбулі домашні дівчатка формували групу проблемних вихованок прогімназії, помічених у скоєнні дисциплінарних проступків, неприпустимих правилами для учениць закладу.

Важливо з'ясувати сутність проступків гімназисток, за які слідувало рішення щодо пониження четвертого балу за поведінку, ухваленого на засіданні педагогічної ради закладу. Типовими провинностями серед учениць підготовчого відділення виявлені: неспокійне поведіння в класі — 42,8 %; недбайливість у виконанні учнівських обов'язків — 42,8 %, яка у 28,6 % учениць поєднана з обманом; самовільна корекція оцінки і несправність — 14,3 %⁶⁸. Усі порушниці серед учениць і класу (100 %) покарані за виявлений обман, який у однієї з них доповнювала недбайливість у виконанні учнівських обов'язків. Зафіксованими провинностями гімназисток II класу (100 %) стало неспокійне поведіння в класі. Щодо учениць III класу, то 50 % порушень становило багаторазове запізнення, решту 50 % — неспокійне поведіння та зухвалість⁶⁹.

Усі наведені вище поведінкові проступки учениць прогімназії порушували нормативно закріплений зразок поведінки вихован(ця)ки освітнього закладу, що регламентував шкільне повсякдення не тільки в імперську добу, а й лишився діючим стандартом радянської школи. Наведемо автентичні рядки з поведінкового канону гімназистів, який став основою і правил учениць гімназій, і прогімназій.

«§ 6. Учні зобов'язані в навчальний час неухильно відвідувати всі свої заняття, аж ніяк не запізнюючись на молитву перед початком уроків.

§ 11. Учні повинні бути на занятті з усіма необхідними їм книгами, зошитами та навчальним приладдям і до його початку, до приходу викладача, упорядкувати та приготувати потрібні.

§ 12. У класі кожен учень займав визначене йому місце і самовільно, без дозволу класного наставника, не повинен був змінювати його.

§ 13. Під час уроків учні зобов'язані сидіти прямо, не спираючись і не розвалюючись на лави,

аж ніяк не повинні розмовляти чи шепотіти між собою, займатися чимось стороннім, підказувати один одному, відповідати самовільно без виклику викладача, перебивати його пояснення зауваженнями та питаннями, але зобов'язані з усією можливою увагою стежити за викладанням і відповідями інших учнів.

§ 18. Виходити самовільно з класу під час уроку заборонялося, тільки в разі нагальної потреби з дозволу викладача.

§ 22. Учні мали бути цілком правдивими, особливо у ставленні до своїх начальників і наставників, уникаючи лицемірства, нещирості, брехні й омани» (Правила для учеников, 1874. С. 5–7).

Отже, гімназійні правила чітко регламентували освітнє повсякдення, основу чого становила учнівська дисциплінованість, що передбачала належну поведінку в класі, повне підпорядкування останніх і беззаперечний авторитет викладача, ще вони деталізували навчальні обов'язки і морально-етичні параметри поведінки.

Оскільки гімназії і прогімназії, як чоловічі, так і жіночі, становили загальноосвітні навчальні заклади для всіх суспільних станів, то в навчальних класах були представлені нащадки різних за способом життя та статками родин. Завдання школи вбачали в тому, щоб усіх просвітити, облагородити, зробити вихованими, моральними й освіченими, застерігаючи від поганих впливів і звичок, гріховних нахилів і вчинків, по можливості викоринюючи їх (Объяснительная записка, 1936. С. 47). Стягнення мали на меті моральне виправлення учнів. «§ 6. Жодне порушення правил, встановлених для учнів, не мало лишатися без відповідного зауваження, навіювання, усовіщення чи стягнення» (Правила о взысканиях, 1936. С. 43). Утім призначення дисциплінарних санкцій рекомендували щоразу обдумувати, щоб дійсний ефект його застосування прислужився до виправлення покараного.

Проаналізуємо проступки гімназисток (9 осіб), за які в III чверті 1913–14 навчального року їм оголошено сувору догану від імені педагогічної ради Варшавської жіночої прогімназії. Зауважимо, що таке стягнення мало наслідком позбавлення покараних учениць права на отримання стипендій, матеріальних допомог чи заохочень протягом навчального року.

Учениці і класу становили 33,3 % осіб, які отримали сувору догану. Мотивація покарання першокласниць однакова — «недбайливість ставлення до справи», що маємо підстави тлумачити як виконання завдань навчальної роботи абияк. Учениці II класу відзначені доганою за такі проступки: 75 % — за запізнення, яке доповнювало-

⁶⁸ Підраховано на підставі: ДАЧО. Ф. 133. Оп. 1. Спр. 48. Арк. 13.

⁶⁹ Підраховано на підставі: ДАЧО. Ф. 133. Оп. 1. Спр. 48. Арк. 12 зв.

ся в однієї з порушниць невиконанням правил для учениць; 25 % — за неспокійне поведіння⁷⁰. Учениця III класу покарана за неспокійне поведіння і обман. Учениця IV-а класу відзначена доганою за багаторазове запізнення.

Таким чином, чисельність зафіксованих у гімназисток поведінкових проступків мала наслідком посилення каральних санкцій педагогічної ради закладу, що втілено в оголошенні їм суворої догани. Неприпустимі порушення, які педагоги фіксували і прагнули викоринити у вихованок, стосувалися невиконання останніми визначених і доведених до їхнього відома учнівських обов'язків. Крайнім заходом для невинуватих учениць, безперечно, ставало виключення з навчального закладу. Утім здобута в закладі оцінка з поведінки лишалася зі здобувачкою освіти назавжди, що звужувало спектр її подальших соціально-професійних можливостей.

Підтвердженням нашої думки про пріоритетність поведінкової складової для гімназисток слугує віднайдений оригінал диплому Зіновії Сергіївни Лебедевої, випускниці педагогічного класу при Варшавській I-й жіночій гімназії 1909 р. Типографський бланк її диплому з поміж обов'язкових відомостей про ученицю містить видруковану фразу: «...під час перебування в цьому класі, за зразкової поведінки (курсив наш. — О.Д.), виявила успіхи, що були остаточно визнані...», після чого слідує перелік освоєних навчальних предметів з оцінками, вписаними адміністрацією власноруч⁷¹. Виявлений нами факт дає підстави для міркувань про те, що гімназистки, які свідомо вступили до педагогічного класу задля фахового вдосконалення, з точки зору навчальної адміністрації не могли бути недисциплінованими. Зразкова / відмінна поведінка апіорі була обов'язковою для вихованки педагогічного класу за обраним профілем (методика викладання певного навчального предмета) — майбутньої вчительки жіночих навчальних закладів. Ба більше, за поведінням і підготовкою слухачок у педагогічному класі здійснювали контроль головна вихователька й наглядачка, підписи яких засвідчують диплом З. Лебедевої поряд із директором, членами і секретарем педагогічної ради Варшавської I-ї жіночої гімназії⁷².

Важливість оцінки з поведінки, як складника характеристики учениці, підтверджує типова графа в кондуїтному списку⁷³ учениці вищого жіно-

чого початкового училища Дар'ї Лазаревої — «з якою оцінкою з поведінки вступила до закладу» — і відповідна позначка адміністрації — «5», отже, відмінно⁷⁴. Виявлений нами кондуїт Д. Лазаревої, яка в 1917 р. після переведення прогімназії з Варшави до Черкас прагнула вступити до неї, є досить унікальним документом, оскільки оригінальні характеристики учениць Варшавської прогімназії початку XX ст. не збереглися. Окрім того, що за віком вона відповідала ученицям аналізованого нами закладу, важливе й початкове датування віднайденого документу — 15 листопада 1914 р. — дата вступу до вищого жіночого початкового училища Черкас. Принагідно зауважимо, що вона була 1902 р. народження, православної конфесії, за походженням — із міщан. Підліткinya Лазарева, яка вже скінчила однокласне парафіяльне училище у м. Черкаси і здобувала подальшу нижчу освіту в місцевому вищому жіночому початковому училищі, схарактеризована завідувачкою закладу Храпаль не найкращим чином. Зокрема, у кондуїтному списку зазначено: «11 листопада 1915 р. гуляла вечором Хрещатиком». Водночас стягнення за поведінковий проступок у кондуїті не позначено, вказано лише кількість пропущених занять із різних причини: 92 уроки протягом 1915–16 навчального року.

Принагідно наведемо оригінальну характеристику учениці з кондуїтного списку: «У I класі мали надію, що стане гарною ученицею, хоча часто пропускала уроки. У II класі за нею значилися обмани щодо причин невідвідування класів. Вона почала хитрувати, викручуватися, брехливо посилаючись на уявну хворобу як причину неуспішності та нехтування навчальними заняттями. Її часто бачили ввечері гуляючою Хрещатиком, коли вдень вона не була на уроках. Грубіянила викладачам. Останнім часом пізно ввечері гуляла Хрещатиком з офіцерами»⁷⁵.

Відомість про успіхи в навчанні та поведінці учениці III класу вищого жіночого початкового училища Д. Лазаревої у графі спеціальні примітки містить зазначені класною наставницею такі обставини її навчального повсякдення: «За малоуспішність через лінощі й осмілілу та зухвалу поведінку на занятті викладача Данчевського прибути до закладу 9 січня 1917 р. о 2-й годині»⁷⁶.

Аналізуючи проступки учениці Д. Лазаревої, маємо підстави для міркувань щодо загальної візії навчальної адміністрації параметрів не-

⁷⁰ Підраховано на підставі: ДАЧО. Ф. 133. Оп. 1. Спр. 48. Арк. 13.

⁷¹ ДАЧО. Ф. 133. Оп. 1. Спр. 70. Арк. 47.

⁷² ДАЧО. Ф. 133. Оп. 1. Спр. 70. Арк. 47 зв.

⁷³ Кондуїт — документ, у якому фіксували характеристику учениці, схвалену педагогічною радою відповідного закладу, річні бали за поведінку, увагу і сумлінність, а також рішення педради за підсумками навчального року щодо її переведення чи залишення на другий рік.

⁷⁴ ДАЧО. Ф. 133. Оп. 1. Спр. 86. Арк. 49.

⁷⁵ ДАЧО. Ф. 133. Оп. 1. Спр. 86. Арк. 49 зв.

⁷⁶ ДАЧО. Ф. 133. Оп. 1. Спр. 86. Арк. 47.

належного поводження вихованки. Пропуски навчальних занять, викритий обман щодо причин невідвідування освітнього закладу, малоуспішність, задирлива поведінка з наставниками, надмірні вольності в позаурочний час — усе це аж ніяк не вписувалося в поведінковий стандарт вихованки жіночого закладу будь-якого типу. Таких учениць адміністрація за першої нагоди виключала із закладу, що врешті й відбулося з Д. Лазаревою. Проте наявний певний дисонанс дій навчальної адміністрації: невдоволення поведінкою учениці в класі та позакласному житті, занесення до її кондуїту цих характеристик разом із відомостями про успіхи в навчанні і водночас переведення Д. Лазаревої до III класу з високою оцінкою з поведінки — «5». Припускаємо, що адміністрація закладу не бажала розголосу інформації про наявність проблемних вихованок і погіршення усталених показників роботи педагогічного колективу.

Підсумовуючи зазначимо: оскільки старше відділення вищого жіночого початкового училища за віком учениць і програмою підготовки відповідало молодшим класам прогімназії, то маємо підстави не лише екстраполювати реагування завідувачки на визивну поведінку учениці Лазаревої на ґрунт ухвал педагогічної ради Варшавської прогімназії щодо виявлених проступків учениць, а й поглибити їх розуміння. На початку XX ст. Варшава була великим містом із відповідними принадами і спокусами для учениць-підлітків, й адміністрація Варшавської жіночої прогімназії — державного навчального закладу, який діяв з 1866 р. — докладала багато зусиль для забезпечення продуктивної роботи з освітньої підготов-

ки учениць, які походили переважно з пересічних міських родин.

Щонайперше під час прийому учениць до закладу керівництво прогімназії та педагоги перебирали на себе частину батьківської влади, а отже, й відповідальність за належну соціалізацію гімназисток, найважливішим компонентом якої була добросовісна відповідальна поведінка в школі та поза її межами. З огляду на це, члени педагогічної ради були одностайними і непоблажливими щодо питань визначення кари за порушення правил поведінки ученицями. Керуючись принципом поступальності стягнень, до невинних порушниць нормативів поводження застосовували оголошення суворої догани від імені педагогічної ради прогімназії. Водночас зразкова поведінка, запопадливість у навчанні, прагнення до виправлення незадовільних результатів у візії педагогічного колективу Варшавської жіночої прогімназії були цінними особистісними характеристиками учениць, що варто було плекати. Вони стають дієвими додатковими критеріями матеріальної підтримки сумлінних гімназисток із малозабезпечених родин.

Стрижнева ідея освітнього процесу жіночої середньої школи — формування в учениць дисциплінованості, виховання добросовісності, послуху до старших, відповідального ставлення до справи, працьовитості й прагнення самовдосконалення — у практиці Варшавської жіночої прогімназії модерної доби втілена в постійному педагогічному нагляді за успішністю і поведінням гімназисток, де поведінка була важливим соціально-виховним маркером / інструментарієм.

СПИСОК БІБЛЮГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

- Днепров Э.Д., Усачева Р.Ф. Среднее женское образование в России. Москва: Дрофа, 2009. 275 с.
- Драч О.О. Соціальний вимір жіночої освіти (кінець XIX — початок XX ст.): аспект доступності. *Człowiek, etnos, naród w historii świata — procesy państwowotwórcze na obszarze europejskim (od starożytności po współczesność). Monografia zbiorowa przygotowana z okazji 30-lecia działalności Studium Europy Wschodniej Uniwersytetu Warszawskiego* / red. Ihor Sribniak. Warszawa-Paryż, 2020. С. 313–325.
- Драч О.О. Вища жіноча освіта в Російській імперії другої половини XIX — початку XX ст. Черкаси: Вертикаль, 2011. 532 с.
- Драч О., Івахненко. І. «Були присутніми, слухали, ухвалили...»: функціонування Варшавської жіночої прогімназії за протоколами засідань педагогічної ради 1914 року. *Київські історичні студії*. 2022. 1(14). С. 20–29. DOI:10.28925/2524-0757.2022.12.
- Ицова В. Средства, служащие для поддержания порядка в школе. *Женское образование*. 1884. № 6/7. С. 423.
- Ключко О. Розвиток жіночої гімназійної освіти Північного Сходу України в другій половині XIX — на початку XX століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 13.00.01. Суми, 2018. 20 с.
- Мастяница О. Женщина между сословной и этнической идентичностью (на примере женского образования в Северо-Западном крае в 1830–1860-е годы). *Ab Imperio*. 2012. № 3. С. 49–7.
- Объяснительная записка к правилам для учеников и к правилам о взысканиях. *Хрестоматия по истории педагогики* / под общ. ред. С.А. Каменева; сост. Н.А. Желваков. Т. IV. Ч. II. Москва: Учпедгиз, 1936. С. 46–55.

- Ольденбургский П. Наставления для образования воспитанниц женских учебных заведений. *Черепнин Н.П. Императорское Воспитательное общество благородных девиц. Исторический очерк. 1764–1914*. Т. 3. Петроград: Государственная тип., 1915. С. 290–304.
- Остапчук С. Оцінювання навчальних досягнень учнів у вітчизняній освіті (80-ті роки XIX — початок 40-х років XX століття): дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Київський університет імені Бориса Грінченка, Київ, 2017. 244 с.
- Правила для учеников гимназий и прогимназий Министерства Народного Просвещения. Казань: Университетская тип., 1874. 24 с.
- Правила о взысканиях. *Хрестоматия по истории педагогики* / под общ. ред. С.А. Каменева; сост. Н.А. Желваков. Т. IV. Ч. II. Москва: Учпедгиз, 1936. С. 42–45.
- Drach O. “Efforts and Labour Defeat All Resistance”: Autobiographies of Jewish Girl Students of the Early 20th Century about the Path to Higher Medical Education in the Russian Empire. *Journal of Modern Jewish Studies*. 2022. № 2(24). С. 1–21. DOI: <https://doi.org/10.1080/14725886.2022.2044727>
- Kornilova I.V., Magsumov T.A., Shakirov R.R. Female Teachers Training in Educational Grades of Women's Gymnasia in Kazan in the Last Third of the XIX — Early XX Centuries. *European Journal of Contemporary Education*. 2016. № 16(2). С. 217–228. DOI: <https://doi.org/10.13187/ejced.2016.16.217>

REFERENCES

- Dneprov, E. D., & Usacheva, R. F. (2009). *Srednee zhenskoie obrazovanie v Rossii*. Moscow: Drofa [in Russian].
- Drach, O. (2020). Sotsialnyi vymir zhinochoi osvity (kinets XIX — pochatok XX st.): aspekt dostupnosti. In I. Sribniak (Ed.), *Człowiek, etnos, naród w historii świata — procesy państwotwórcze na obszarze europejskim (od starożytności po współczesność)*. Monografia zbiorowa przygotowana z okazji 30-lecia działalności Studium Europy Wschodniej Uniwersytetu Warszawskiego (pp. 313 – 325) [in Ukrainian].
- Drach, O. O. (2011). *Vyshcha zhinocha osvita v Rosiiskii imperii druhoi polovyny XIX – pochatku XX st.* Cherkasy: Vertykal [in Ukrainian].
- Drach, O., & Ivakhnenko, I. (2022). “Were present, listened, approved...”: The Functioning of the Warsaw Women's Progymnasium according to the Minutes of the Meetings of the Pedagogical Council in 1914. *Kyiv Historical Studies*, 1 (14), 20–29 <https://doi.org/10.28925/2524-0757.2022.12> [in Ukrainian].
- Klochko, O. (2018). Development of Women's Gymnasium Education of the North- East of Ukraine in the second half of the XIX — at the beginning of the XX century. (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Sumy [in Ukrainian].
- Mastianitsa, O. (2012). Zhenshchina mezhdru soslovnoi i etnicheskoii identichnostiu (na primere zhenskogo obrazovania v Severo-Zapadnom kraie v 1830–1860-e gody). *Ab Imperio*, 3, 49–77 [in Russian].
- I-tsova, V. (1884). Sredstva, sluzhashchie dlia podderzhaniia poriadka v shkole. *Zhenskoie obrazovanie*, 6/7, 421–435 [in Russian].
- Zhelvakov, N. A., & Kamenev, S. A. (Eds.). (1936). Obiasnitelnaia zapiska k pravilam dlia uchenikov i k pravilam o vzyskaniiax. *Khrestomatiia po istorii pedagogiki* (Vol. IV, ch. II, pp. 46–55), Moscow: Uchpedgiz [in Russian].
- Zheliakov, N. A., & Kamenev, S. A. (Ed.). (1936). *Pravila o vzyskaniiax. Khrestomatiia po istorii pedagogiki*. (Vol. IV, ch. II, pp. 42–45). Moscow: Uchpedgiz, 1936 [in Russian].
- Oldenburgskii, P. (1915). Nastavleniia dlia obrazovaniia vospitannits zhenskikh uchebnykh zavedenii. In N. P. Cherepnin (Ed.), *Imperatorskoie Vospitatelnoie obshchestvo blagorodnykh devits. Istoricheskii ocherk, 1764–1914* (Vol. 3, pp. 290–304), Petrograd: Gosudarstvennaia tip. [in Russian].
- Ostapchuk, S. (2017). Students' Achievements Assessment in Domestic Education (80s of the 19th century — early 40s of the 20th century). (*Candidate's thesis*), Kiev [in Ukrainian].
- Pravila dlia uchenikov gimnazii i progimnazii Ministerstva Narodnogo Prosveshcheniia*. (1874). Kazan: Universitetskaia tip. [in Russian].

Дата надходження статті до редакції: 09.10.2022 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)